

ՀԵՂԻ ՎՐԱՅԻ 1958

9(566)

Ճ 65

423

ԽԱՐՔԵՐԴ

ԵՐ

1971 Ա

ԽԲ ԶԱՒԱԿՆԵՐԸ

ԳՐԵՑ

ՄԱՆՈՒԿ Գ. ՃԻՉՄԻՃԵԱՆ

ՖՐԵՇՆՈՑ ՔՈԼԻՖՈՐՆԻԱ.

(ՄԻԱՑԵԱԼ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐ)

1955

Ernest J. Spykman

Կ Բ 2 0 Ն Ե Մ

ՄԵՐ ԲՈԼՈՐ ՄԱՐՏԻՐՈՍՆԵՐՈՒՆ
ԱՆՁՆՈՒԵՐ ՀԵՐՈՍՆԵՐՈՒՆ
ՈՐՈՆՔ ԴԱՐԵՐՈՒ ԸՆԹԱՑՔԻՆ ԽՈԿԱՑԻՆ
ՊԱՑՔԱՐԵՑԱՆ ՈՒ ԿՈՌԻԵՑԱՆ
ԹՈՒՐՔ ԲԱՐԲԱՐՈՍՈՒԹԵԱՆ ՈՒ ԱՆԱՐԳ ԼՈՒՆԻՆ ԴէՄ
ԱՆԿԱԽՈՒԹԵԱՆ ՈՒ ԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ ՏԵՍԻՔՈՎ,
ԵՒ ՍԱԿԱՑՆ ԳԱԶԱՆԱԲԱՐՈՑ ՈՒ ՎԱՅՐԱԳ
ԹՈՒՐՔԵՐՈՒ ԵԱԹԱՂԱՆԻՆ, ՈՒ ՍՈՒՐԻՆ
ԳԱՆԱԿՈՆՈՒՄՆԵՐՈՒՆ ՈՒ ԶԱՐԴԵՐՈՒՆ, ՏԱԿ
ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԵՑԱՆ, ՈՒ ԲՆԱՋՆԶՈՒԵՑԱՆ.

ՅԱՅՍՈՒՐՈՒԹԻՒՆ

ԱՌԱՋԻՆ. — 1952 Յունիսարեկն սկսեալ թերթերու մէջ յայտարարեցի, թէ Խարքերով պատմութիւնը գրած եմ « ԽԱՐՔԵՐԴ ԵՒ ԻՐ ԶԱՀԱԿՆԵՐԸ » անուան տակ, եւ անոր հովանաւորութիւնն ու հրատարակութիւնը յանձնած եմ Համախարբերդիական Եկեղունական Վարչութեան։ Համախարբերդիական Եկեղունական Վարչութիւնը ընդունեցաւ անոր հովանաւորութիւնն ու հրատարակութիւնը։ Այս ոյժը պահեց մինչեւ Նոյեմբեր 1953։ Մյօր, ինչպէս կը տեսնուի, այս պատմութիւնը կը հրատարակուի իմ անունվու և իմ սեփականութիւնն է։ Երազ մը անակնկալ իրադարձութիւններ տեղի ունեցան, անձատներ երեսան եկան, որզեցին շահագործել գործն ու անունն, և որզեցին ամեն կերպավ չուրը ձգել տարիներու աշխատութիւնն, որպէսզի իրենք գրեն Խարքերդի պատմութիւնը։ Այս ցաւալի ու միանգամայն դատապարտելի սրարքին մանրամասնութիւնն՝ ընթերցողը պիտի գտնէ մեր Զորբորդ հատորին « ՎԵՐԶԱԲԱՆ »-ին մէջ, զոր գրած եմ յանուն արդարութեան։

ԵՐԿՐՈՐԴ. — Պատմութեան աղբիրները նշանակած եմ նախադատութիւններէն յետոյ՝ փակագֆի մէջ առնուած Ա. Բ. Գ.՝ երով. աղբիրներուն ամրողական ցանկը, իրենց անուններով, գրուած են առանձին ցուցակով. ընթերցողը պիտի գտնէ մեր « ՎԵՐԶԱԲԱՆ »-ին յետոյ։

ՄԱՆՈՒԿ Գ. ՃԻԶՄԵՃԵԱՆ

Յունուար 1954
Ֆրէզնոյ Փալիֆորնիա

Մեր օրերուն՝ գսվելի մրցակցութիւն մը կայ հայկական գաւառներու, քաղաքներու եւ գիւղերու պատմութիւնը գրելու, կենդանի պահելու նպառակով երկրի աւանդութիւնները, հոգին եւ փառաւոր անցեալը:

Պր. Մանուկ Գ. Ճիզմէնեան, իր այս պատկառելի հրատարակութեամբ, ահա կ'ուզէ մոռացութենէ փրկել, մանաւանդ բէ՝ անմահացնել մեր սիրելի խարբերդը, իր բազմարի զիւղերով եւ անուանի գաւակներով։ Վստահ եմ թէ այդ անմահութենէն բաժին մըն ալ իրեն պիտի մնայ։

Անտարակոյս, խարբերդ հայաշատ գաւառներէն մէկն էր, ուր արքնցած ըլլալով ազգային ոգին ու գիտակցութիւնը, դպրոցներու ցանցով մը հնարաւոր դարձած էր հարազատ պահել ժողովուրդին հայեցի դիմագծին հետ, նաև լեզուն, գրականութիւնը եւ գաւառացիի անմեղունակ բարութիւնը։

Եւ մինչ խոստումնալից սերունդ մը կր պատրաստուէր վագուան հայրենիքին համար, վրայ հասաւ 1915ի աշխարհամարտը, ջարդի սարսափելի թուականը, երբ՝ հակառակ աստուածային ու մարդկային բոլոր օրէնքներուն, անգութ դակիներու սուրբն տակ բնաշինջ դարձաւ հայութիւնը, առանց խրնայուելու կիմերուն, ծերերուն, մանուկներուն. եւ այդ՝ այնպիսի վայրագութեամբ եւ բարբարոս գագանութեամբ, որուն նմանը չէ արձանագրած երբեք մարդկային պատմութիւնը։ Ու երբեմնի մեր շէն երկիրը դարձաւ աւերակ. անոր բնակիչներէն սոսուար թիւ մը հեռաւոր Ամերիկայի հիւրընկալ ափերուն վրայ կ'ազրի տակաւիմ, մաս մըն ալ ցրուած՝ աշխարհի զանազան կողմերը։

Ահա համապատկերը այս պատկառելի երկասիրութեան, ամփափուած չորս հատորներու մէջ, որոնք արդիւնք են երկար ու տքնազան նիզերու, անդուլ պրատումներու։ Այս ծանր աշխատանիքին կրնար այն անձը միայն տոկալ, որ անկեղծ սէրն ունի իր հայրենիքին, եւ հաւատք՝ զաղափարական մեծութիւններու։ Այս տեսակետով Պր. Մանուկ Գ. Ճիզմէնեան ոչ միայն շնորհաւորելի է, այլ նաև ամէն գնահատանքի ու բաջալերանքի արժանի։

Հեղինակը, առանց գրագէտ ըլլալու յաւակնութեան, յաջողած է իր պատմութեան տալ ընտանի ոն մը, որմէ տարուած՝ ընթերցողը հետաքրքրութեամբ ծայրէ ծայր կր կարդայ այս գիրքը. մանաւանդ երբ խարբերդցի է։ Մեզի վերապրոդներուս համար, ամէն աւան, ամէն ճոր ու լեռ, գերեզման կամ յուշարձան, առանձին պատմութիւն մը ունի հոն, քաղցր եւ յուզիչ յիշատակով առլցուն, վերակոչում մը փառաւոր եւ ամենատխուր անցեալին։

Պր. Մանուկ Գ. Ճիզմէնեան ԽԱՐԲԵՐԴԻ ԵՒ ԻՐ ԶԱՀԱԿՆԵՐԸ գրեով՝ կու տայ իր հայրենիքին՝ սիրոյ եւ պաշտամունքի ամէնէն նուիրական տրիտուը։

Ամէն խարբերդցի պարտական է օրինակ մը ապահովել այս գրքէն՝ իր գաւակներուն համար, որպէսզի անոնք չմոռնան իրենց հայրերուն յիշատակը, շմոռնան այն հողը որ իրենց սրապերուն արիւնով է ներկուած, անոնց հաւատքովը սրբացած, ու հերոսական գործերովը անմահացած։

Վենետիկ, Ս. Ղազար

1 Մարտ 1955

† Հ. ՄՐԱՊԻՉ ՎՐԴ. ՌԻԼՈՒՀՈՋԵԱՆ

ՀՅԴԻ. Արքայ ՄԽԻԹԱՐԵԱՄ ՄԻԱՐԱՅՈՒԹԵԱՆ

Թուրք վայրադ կառավարութիւնը, 1914-ի համաշխարհային առաջին պատերազմէն օգտուելով, բնաջնջեց թրքահայ ժողովուրդը կոտորածներով ու տարապրութեամբ։ Իր հայաջնման ծրադրին մէջ աւելի խիստ, աւելի զաղանօրէն վարուեցաւ այն զաւառներու հայ ժողովուրդին հետ, ուր կային կրթական հաստատութիւններ, կար աշքասու ու յայտնի մրտաւորականութիւն, կար աղպային կեանք ու զործունէլութիւն, կային աղպային վերածնութեան խմորումներ. այդ չըջանաներէն զիխատրն էր Խարբերդ քաղաքը, իր հարուստ ու ծաղկեալ ոստաններով։ Այդ ծաղկեալ չըջանակը ծանօթ էր թէ՛ օտարներուն եւ թէ՛ մէր աղպայիններուն՝ իր դոլէճներով, իր քարձրապոյն վարժարաններով, իր կրթասիրութեամբ ու իր տրած զաստիքարակութեամբ։ Պոլսէն եւ Խղմիրէն յետոյ, կրնանք բաել, թէ Խարբերդ եղած էր այն կեղրոնր, կրթական այն միջավայրը՝ ուսկից կր ներշնչուէին զաւասի բոլոր մտաւորականները, բանաստեղծները եւ աղպային դործիչները։ իրեն կր քաշէր ո՛չ միայն իր անմիջական չըջականներէն ուսումնատենչ երկսեռ ուսանողներ, այլ կու զային նաև աւելի հետուուր քաղաքներէն ու զաւառներէն, էրպումի, Վասպուրականի, Պիթիսի, Տիկրանակմրտի, Փող Ասիոյ, Կիլիկիոյ չըջականներէն, եւ նոյն իսկ յեռնարնակ քրտախօս հայերէն։

Անցեալ զարու վերջի քասորդին եւ մանաւանդ 1880-1895 թուականներուն, Խարբերդ և իր զաւառները տնտեսական ու առևտորական նախանձելի դիրքի մր հասած էին, իրենց ձեռներէցութեամբ ու աշխատասիրութեամբ, մանաւանդ չնորհիւ իրենց պանդուխտ ծնողաէր զաւակներուն, որոնք պանդիտած էին Միացեալ Նահանգները՝ հացի ի խնդիր, եւ հազարաւոր տոլար կր զրկէին ամէն տարի իրենց ծրնողաց ու ընտանիքին։

Այդ հարուստ ու ծաղկեալ չըջանակը այսօր աւերակ դարձած է։ աւերակի կոյտ մըն է քա-

զարին Հայոց թագերը։ չկան Ս. Սարգիս (Սինամուտ), Ս. Կարապետ, Ս. Աստուածամայր, Ս. Ստեփանոս (Վարի թաղ), և Վերի թաղ՝ Ս. Յակոբ եկեղեցիները, իրենց չըջակայ հարուստ տուներով։ չկան հայարձնակ դիղերը, չկան աղպային և կամ օտար հաստատութիւնները։ փճացած էն տարիներու աշխատութեամբ ձեռք բերուած հարստութիւնները, վաճառականութիւնը իսկ բնաջնջումէն աղատուածները կր մնան տարապիր՝ Սուրբա, Լիքանան, Եղիպատոս, և կամ ցրուած՝ աշխարհի չորս ծագերուն մէջ։ Զենք գիտեր թէ ո՛րքան Խարբերդցիներ կան Սովիտական Հայաստանի մէջ։ բայց վրահանք ուր մասր այլեւս հաստատուած է Միացեալ Նահանգները։ Այս զաղթականութիւնը Ամերիկայի մէջ հիմ դրած է 1880 թուականէն սկսեալ, եւ հետզետէ զաղթելով ու աճելով, կրնանք բաել թէ ներկայիս Ամերիկայի հայ զաղութիւն մեծամասնութիւնը կր կազմեն Խարբերդցիներ։

Անոնցմէ մեծ մասր նախապէս ծանր աշխատաւորներ եղած են երկաթ թելի (ուայր միլ), կօչիկի, բրապըր-ի եւ այլ զործարաններու մէջ։ մէկ ուրիշ մասր մանր պտղավաճառներ, նպարավաճառներ, կօչկակարներ, դերձակներ ու չողազործներ։ անսնք ո՛ր որ ալ զացած են՝ նախաձեռնած են աղպային, եկեղեցական ու բարեկործական զործունէութեանց, իրենց հետ ունենալով նաև իրենց անմիջական չըջականներէն՝ Բարտոցի, Ակնցի, Արարկիրցի, Մալաթիացի, Չմչկածապցի եւ այլ քաղաքացիներ։ Անսնք որպէս հաւաքականութիւն՝ Ամերիկայի մէջ հիմ գրին աղպային հայրենասիրական չարժումին ու մամուլին, որոնց չնորհիւ ու նախաձեռնութեամբ՝ զարմաթր տուաւ մեծ դոհողութիւններ մեր ազատապրական կամ յեղափոխական չարժումներուն, Հայկ Բարեկ Ընդհ. Միութեան, եկեղեցական ու կրթական, ինչպէս նաև Հայաստանի վերաշխութեան եւ այլ գործերու։

Վենետիկու մեծ դեր ունեցեր է մեր ազգային վերապարթումին մէջ. նոյնպէս 1850–1860 թրւականներուն կ. Պոլոսոյ ազգային վերապարթումին ու կրթական շարժումներուն մէջ զնահատելի եղած են Կևսարացի վաճառականներու զաւակներու թափած ջանքերն ու աշխատութինները, որոնք Ֆրանսա զացած էին իրեւ ուսանողներ, և չոն ներչնչուած Փրանսական յեղափոխութենէն ու ազատութենէն՝ նոյն ողբով վերադարձած Պոլիս, զծած են Ազգային Մահմանազրութիւնը, որ ոկիրքն է եղած թրրքահայ ժողովուրդի ազգային վերապարթումին ու յառաջադիմութեան, որուն կայծերը արձակուած են մինչեւ հեռաւոր զաւառները: Արդարեւ եթէ Կոստանդնուպոլսոյ մէջ Կևսարացիներ եղած են վերածնութեան ու կրթական շարժումին նախակարապետներն ու ուահվիրաները, նոյնպէս կրնանք րսել Խարբերդցիներուն համար, որոնք առաւելապէս ներչնչուած Ամերիկայի խօսքի, զըչի ու խղճի ապատութենէն՝ եղած են ուահվիրաներն ու ողնաշարը մեր աղատակական կամ յեղափոխական կաղմակերպութիւններուն: Խարբերդցիները եղած են բոլոր հասարակական զործերուն մէջ մղիչ ոյժն ու օժանդակը, կորիխն ու ողին, եղած են աղր և մեծակոյն զոհողութիւն րնող ժողովուրդը: Անոնք՝ նախ որպէս եկեղեցակըներ՝ շինած են Միացեալ Նահանգաց անդրանիկ եկեղեցին՝ Ս. Փրկիչ, Ռւստրի մէջ: Եւ յետոյ թքքական բրոնութիւնները, զաւաոի հարստահարութիւնները, ջարդերն ու թալանները մղած են զիրենք որ ոյժ տան յեղափոխութեան ու աղատական թեան զաղափարին, որով հիմնած են յեղափոխական մամուլ ու զրականութիւն, ոյժ տուած են զաղափարի քարոզութեանց ու թեմերուն: Քաղաքէն սկսեալ մինչեւ փոքրիկ զիրերու մէջ մօտ քառասուն կրթասիրացներ եւ ուսումնասիրացներ հիմնած են կրթութիւնը տարածելու համար:

Այս իրողութեան տակ, սրտի անխառն զոհունակութեամբ մենք կրնանք րսել, թէ Խարբերդ զաւաոի ժողովուրդը եղած է առաջին դժին վրայ եկեղեցասիրութեան մէջ, աղատական շարժումներուն մէջ, կրթասիրութեան մէջ, բարեկործականին ու որբախնամներուն մէջ, ինչպէս նաեւ հայրենասիրականներուն մէջ. կրնանք նշել, թէ այս հայրենասէր ժողովուրդը օր մը իսկ չնահանջեց, օր մը իսկ իր երեսը չդարձուց՝ երբ պարտականութեան ձայնը, կամ ազգային ծանրակշիռ եւ րնդհանուր

պահանջները զարկին իր սրտի զոներուն. անոնք պարտականութիւն համարեցան նույիրել ու ծառայել ազգային վերապոյն չահերուն համար, ու կրնանք անվերապահօրէն շնչտել, թէ անոնց մաքուր, անշահախնդիր ու հայրենասիրական աղբիրները րդիսած են այն ակէն՝ որ նոյն ինքն եղած է Խարբերդը, իր միջամայրը, իր իտէ ալիսա ժողովուրդը, իր ունեցած ազգային ողին, իր ստացած կրթութիւնն ու դաստիարակութիւնը և աղրին ծառայելու զիտակցութիւնը:

Ինչպէս լսինք՝ Խարբերդցիները Ամերիկայի մէջ ստուար մէծամասնութեամբ եղած են ծանր աշխատաւորներ. անոնք նախապէս աշխատած են Ռւստրի երկաթի զործարաններուն մէջ, և յետոյ այլ քաղաքներ՝ կաշիի, լրպար-ի, կօշիկի, բամպակի, բուրդի ամենաղժուարին ու աղտոտ յարկարաժիններու մէջ զործած են ամենանուազ չարաթականներով. անոնց ամուրի ու զարիկ կեանքը, լիկուի անդիտութիւնը, տեղական պայմաններուն յարմարելու դժուարութիւնները պատճառ եղած են մէծ մասամբ որ հայրածուին տեղացի ժողովուրդին, մանաւանդ իուլանտացի զործաւոր զասակարգէն: Այսպիսի դժուարութիւններու ու զրկանքներու մէջ ապրելով է որ անոնք օգնած են թէ' իրենց ընտանիքին՝ հայրենիքի մէջ, և թէ' զոհուած են աղրային բոլոր ձեռնարկներուն:

Զրկանքներու, դժուարութեանց ու նեղութեանց մէջ ապրող այլ սերունդին չատ քիչերը կան այսօր. անոնք ճամբան բացին՝ որպէսպի վերջին եկողները ապրին լաւագոյն ու հանդիսատ կեանքի մէջ, մարդարայել պայմաններու տակ. այսօր անոնց յաջորդները, անոնց զաւակները մեծաւ մասամբ հեռացած են զործաւորական կեանքին և մոռած են աւելի լայն, աւելի բարձր ասպարէցներու, առեւտրական, ճարտարարուեստական և աղատ արուեստներու մէջ՝ իր ժիշկ, ատամնարոյժ, փաստարան, քիմիագէտ, երկրաշափ, ճարտարագէտ, ուսուցիչ, զաստիարակ և այլն: Խակ Քայիի Փորնիոյ մէջ կան րնդարձակ հողատէրեր, խաղող, չամիչ և թուզ արտադրողներ, և նոյնիսկ փէքրներ(*): Համաշխարհային առաջին և երկրորդ պատերազմներուն մէջ ալ բարձրաստիճան զօրականներ ունեցանք:

(*) Մեծաքանակ զնելով, տուփերու մէջ պատրաստող և մէծաքանակ ծախող:

Խարբերդցի ծնողներու ջանքերը, տուած զաստիարակութիւնն ու ներշնչումը պատճառ եղած են որ իրենց զաւակները ապրին իրեւն հայ, պահեն ապկային ողին, բնոտանեկան որրութիւնները, ինչպէս նաև ապկային աւանդութիւններն ու հաստատութիւնները: Այս նրապատակէն առաջնորդուած՝ անոնք յաձախ զրոկումով կեանքի հաճոյքներէն ու անհրաժեշտ պէտքերէն, տուած են րարձր զաստիարակութիւն թէ՛ իրենց զաւակներուն և թէ՛ իրենց մօտիկ ապկականներուն:

Հուսկ պէտք է նշել, որ եթէ Ամերիկարնակ ուրիշ քաղաքացիներ կաղմած են միութիւններ, օգնած են միայն իրենց քաղաքացիներուն ու հայրենակիցներուն, Խարբերդցիները երեք չմտածեցին համախարբերդցիական նախասիրութիւնով առաջնորդուիլ: Նկատելի է որ Համախարբերդցիական Միութիւնը երբեք չեղաւ իր զաւակներուն ոյժին ու ապկեցութեան համարատասխանող մեծ կաղմակերպութիւն մը:

Խարբերդցիները ունին իրենց ուրոյն նկարադրի յատկանիշերը. Խարբերդցի այր թէ կի՞ րնդհանրապէս լաւ տնտեսագէտներ և լաւ օպտագործողներ են թէ՛ առեւտուրի հարապարակին վրայ և թէ՛ իրենց բնոտանեկան յարկին տակ. անոնք թէ և ձոփ են իրենց տան կահաւորման մէջ և կ'ապրին տնտեսական բարձր մակարդակով, բնկերսիրութեամբ ու հիւրասիրութեամբ, սակայն անոնք չատ համեստ են իրենց արտաքին երեւոյթին մէջ. իրենց հապուստին եւ այլ արդ ու զարդին մէջ եղած են անշուք, այնպէս որ անոնց մէջ չես կրնար զանազանել հարուստն ու միջակորեարը. ասիկա նոյնիսկ ու շաղրաւթիւնը զրաւած է այն օտարներուն՝ որոնք այցելած են Խարբերդ: (Ա)

Այս սովորութիւնը րնդհանուր է. պատճառը պէտք է փնտուել Խարբերդի միջավայրին եւ Եկեղիքիներու սարսափներէն մնացած աղեցութեան մէջ: Խարբերդցի թուրքերը՝ այնքան այլամերժ, այնքան հայատեանց եւ այնքան նախանձու՝ չէին հանդուրժեր, չէին ուղեր տեսնել, որ իրենց թէյան (ստրուկր) հարուստ

րլար, բարզաւած երեւնար եւ կամ աւելի բարձր ու զարդացած կարծուէր եւ ինքղինքը ցուցադրէր քան ինչ որ էին իրենք:

Ամերիկայի մէջ ալ կր չարունակուի այս սովորութիւնը, ինչ որ էր հայրենիքի մէջ:

Գրել Ամերիկա բնակող Խարբերդի զաւակներուն պատմութիւնը՝ կր նշանակէ զրել նաեւ Ամերիկահայ զաղթականութեան հիմնարկութեան պատմութիւնը: Պատմութեանս Երկրորդ հատորը ամբողջովին յատկացուցինք Ամերիկահայ Խարբերդցիներու թափած ջանքերուն, աշխատութեանց և կրթասիրացներու կաղմակերպութեանց, որով մասամբ զրած եղանք Ամերիկահայ զաղթականութեան պատմութիւնը:

Մէնք հեռու մնացինք անհատական ձեռնարկներէ ու պատմութիւններէ, որ մեր զործր պիտի բնագարձարէր, ճիւղաւորէր ու գծուարացնէր. Եւ մանաւանդ անարդարութիւն պիտի րլրար չատ մը յարոնի անձնաւորութեանց ջանքերուն ու զործերուն՝ զորս մննք պիտի չկրնայինք ձեռք ձկել. այլ նպատակով՝ միայն հաւաքական զործերը արձանադրեցինք, ինչ որ կարելի եղաւ ձեռք քերել:

Խարբերդցիները Ամերիկայի մէջ մեծամասնութիւն կր կարմէն, իսկ փոքրիկ թիւ մը հանուր հայութեան մէջ. զիտենք թէ ուշ կամ կանուի՝ Ամերիկահայութիւնը պիտի ձուլուի Եւ պատմութեան պիտի անցնի. մեր մաղթանքն է որ այս փոթորկալից աշխարհը օր մը խաղաղի եւ Ամերիկայի Խարբերդցիները, ինչպէս աշխարհիս չորս ծաղերը ցրուած Խարբերդցիներ՝ իրենց զաւակներով, թոռնիկներով ու սերունդներով չմոռնան նոր Խարբերդը՝ Խորհրդային Հայաստանի մէջ, իսկ նոր Խարբերդցիներն ալ չմոռնան չին Խարբերդը՝ որ այսօր աւերակներու կոյտ մըն է, ու արցունքուտ աշքերով, անձկանօք կր սպաէ աշխարհի մէջ ցրուած իր զաւակներուն որ վերադառնան, վերաշինեն ու ծաղկեցնեն յօդուտ քաղաքակրթութեան:

Այս է մեր մաղթանքը, այս է մեր բաղձանքը, այս է մեր կտակը:

Ա Ռ Ա Զ Ի Ւ Հ Ա Տ Ո Ւ

(1850 - 1890)

հարրիտի վարի կրի քաղերը – Ա. Խոստանձին (Կորոց) , Ա. Կորուխ և Ա. Մահմանու
+ Տաբի՛ որ ծննդ է հերթակը

ԽԱՐԲԵՐԴԻ ՆԱԽԱՊԱՏՄԱԿԱՆԸ

Խարբերդ՝ Մամուրէթ-իւլ-Աղիղի կուսակարաթեան զլխաւոր քաղաքն է : Մեծ Հայաստանի Ծոփաց Աշխարհի Չորրորդ Հայոց Հանձիթ զաւառն է որ հարկատու էր Բիւղանդիոնին, որ Ֆրկայնութեան 40-րդ և լայնութեան 39-րդ աստիճաններուն տակ կ'իջնայ : 1834-ին Մահմուտ Բ. ի օրով ՄութասարրՓ, և ապա 1862ին Սուլթան Ապահու Աղիղի չքանին՝ վարչութիւնը կր փոխուի, կր բարձրանայ կուսակալութեան աստիճանին : Կեզրոնական քաղաքը Մամուրէթ-իւլ-Աղիղի ի Մէջրէ, և այժմ նոր վարչութեամբ՝ էլ Աղիղի :

Խարբերդ քաղաքը չինուած է ծովի մակերեսն մօտաւորաքս 4530 ոտք բարձր քարալեսներուն ու բլարներուն փրայ, չքաղաքատուած՝ ցցուած ժայռերով ու լեռներով . հարաւային կողմր կր գտնուին կանաչաղեղ, բնդարձակ, արդասարեր զաշտեր :

Խարբերդի անուան չուրջ արձանագրուած էն :

Յոյներ անուանած էն՝ Կարկաթիակերտ . Բիւղանդացիք կր կոչէին՝ Խարպոտք .

Խրաբացիք զրած էն՝ Խարբերդ .

Ասորիք կոչած էն՝ Գարբերդ :

Ճշգաղոյն անունը համարուած է՝ Խարբերդ : Գ. Մրուանձտեանց վարդապետ հւտալոտելով գտած է քաղաքին մօտ և լեռան մօտ ստորոտք, զէպի Գուղ Օվան՝ քաղաքի մր զրից չափ բնդարձակ չինութեանց աւերակ մր, որուն մէկ կտորը զես Խար կր կոչուի և թբքարնակ զիւղ է . այդ տեղն է Ծառուկ անուն զիւղ մր, Յարսէն, Խոչիկ, Մէջրէ, Էկոր Մէջրէ և Քորբէ զիւղերը, և իրենց մէջն ու չուրջը մեծամեծ չինութեանց աւերակներ ու հիմեր կր տեսնրուին : (Ա)

Որոշ եղած է հետախոյիններուն համար, որ մեր նախնիքները՝ Ուրարտացիներ՝ Քրիստոսի ծնունդին զարեր առաջ իրենց միջնաբերդը Վան ունենալով, մեծ պետութիւն մր հիմնած մինչեւ

Խարբերդի սահմանները եղող իշխանութիւնները միացուցած՝ նայիրի կառավարութիւնը հաստատած էն :

Ուրարտացիք Խարբերդի զաւառին մէջ չատմեծ հետքեր թողած էն . Ուրարտացի թաղաւոր Մէնուա՝ Բալուի բերդին մէջ սեպաձեւ արձանագրութիւններ թողած է ժայռին փրայ : Ուրարտացիք՝ ժայռերու վրայ մեծ չինութիւններ կառուցանող ազգ մր եղած էն :

Եղած է ժամանակ մր որ Հսոմայեցիք տիրած էն քաղաքին և հոն բանակատեղի հաստատած, ու զէպի արեւելք յառաջանալով, Հայաստանի վրայով մինչեւ Իրանի Պարթեւնները նուաձեր էն մեծ յաղթանակով . զայս կր հաստատեն Քէսիրիկի մէջ Ա. Մամասի պեղումներուն ատեն զտնուած արձանագրութիւններ :

Բ. և Գ. դարերէն ասղին՝ ամբողջ Խարբերդի գաւառը կցուած էր Հսոմի կայսրութեան : Դ. դարէն յետոյ կ'անցնի Բիւղանդիոնի իշխանութեան տակ, իբրեւ հարկատու չրջանակ :

Եօթներորդ դարուն կր սկսի Արաբական ու Բիւղանդական հակամարտութիւնը, և Խարբերդ կր գտնայ բնդ հարումներու վայր :

Խաչակիրներուն և մահմէտականներուն կրսիները կր չարունակուին . Խարբերդ կ'իջնաւթուրքերուն ձեռքք՝ 1123-ին : Այս չրջանին է որ Թուրք բանաւոր Պալակը՝ բերդին մէջ բանտարկած էր Երուսաղէմի Պալտին թաղաւորը, Եղիսիոյ Կոմս Ճօւլինը՝ զոր կարդ մր հայեր փախցուցին :

Երեք դար տեւող անհամար մարտնչումներ տեղի կ'ունենան զանադան ցեղերու՝ Սելճուք, Թուրք և Եղիպտոսի իշխաններուն միջեւ, և վերջապէս 1515-ին՝ Խարբերդ կ'իջնայ Թուրք պետութեան տակ :

Դարերու բոլոր բնդ հարումներուն ու մարտնչումներուն բնթացքին՝ հայ ժողովուրդը

միշտ ապրած է Խարբերդի շրջանակին մէջ։
դայս կր հաստատեն այն բաղմաթիւ վանքերն
ու եկեղեցիները որ այսօր կր մնան աւերակնե-
րու մէջ։

Եկած ու անցած են Հոռմայեցիներ, Բիւզան-
դացիներ, Արարներ, Սելձուքներ ու վերջապէս
Օսմաննեան Թուրքեր. դարերու այս փոթորիկ-
ներու ընթացքին՝ քաղաքը իր շրջակայքով
միշտ ալ աւերակ դարձած է, սակայն հայ ժո-
ղովուրդը միշտ այ չինած է իր քրտինքով ու
իր նախածեռնութեամբ։ Թուրքերը երկու զար
հոն տիրելէ յետոյ ամէն բարբարոսութիւն, ա-
մէն վայրագութիւն ու յափշտակութիւն րրած
են որպէսզի հայ ժողովուրդը մահմէտական
դառնայ. այլ սակայն 1695 թուականին հոն կր
գտնենք հայ քրիստոնեայ ժողովուրդը՝ իրենց
հինգ եկեղեցիներով եւ քրիստոնեայ ասորինե-
րու համայնք մը իրենց հետ, զոր պիտի տես-
նենք մեր պատմութեան ընթացքին։ թէեւ բար-
բարոս թուրքերը միշտ ըոնի մահմէտականու-

թիւն ուզած են պարտադրմէ, դրաւելով եկե-
ղեցիները։

* * *

Կասկած չկայ թէ Խարբերդ եղած է կեղրո-
նական քաղաք մը՝ իր դիրքով ու իր բերդով։
Խարբերդի մասին մի քանի աղբիւրներէ քաղ-
ուած այս հակիրճ տեղեկագիրը արձանագրելէ
յետոյ, աւելի մասնագիտական ուսումնասիրու-
թեան մը փափաքով՝ դիմեցինք Վենետիկ, Մր-
խիթարեան Միարանութեան Ընդհ. Արբահայր
Գևրիկ. Ս. Վ. Ուլուհոնձեանին, որպէսզի իրենց
մատենադարանի լիակատար աղբիւրներէն մեզի
տրամադրէ Խարբերդ զաւասի աշխարհագրա-
կան ու աղղաղրական տեղեկագիր մը։ Արբա-
հայրը ազնուօրէն մեզի տրամադրեց երիտա-
սարդ վարդապետ մը, Հ. Պողոս Համելեանը,
որուն աշխատասիրութիւնը նոյնութեամբ կր
հրառարակենք հաճոյքով։

Ա. ՄԱՍ

ԹՎԱՏՄԱՆ ԽԹ-ԽԵՂԵ

Կ 6 2 / 1

ԽԱՐԲԵՐԴ ԱՆՈՒՆԸ

Խարբերդ թէ՛ քաղաքի եւ թէ՛ գաւառի անուն է . եւ բնական է որ զաւառը քաղաքէն ստացած ըլլայ իր անունը : Բայց այդ զաւառին Խարբերդ յորջորջումը համեմատաբար կը թուի նոր ըլլալ :

Մատթէոս Ուռհայեցին՝ ԺԲ գարուն, առաջին անդամ կը յիշէ այդ անունը իր բերդի մը անուն, որ կը գտնուէր Հանձիթ զաւառին մէջ : «Յարուցեալ արանց այսոցիկ զնան ի Հանձիթ զաւառն . եւ յաչու ունէին զամուր բերդն Խարբերդոյ»(1) : Ասկից յայտնի է որ Խարբերդ զաւառի նախկին անունը Հանձիթ էր : Այս ուղղագրութեամբ յիշուած է նաեւ Ժ զարուն Ասողիկ պատմաբանին քով(2) : Աւելի հին ժամանակներ զործածուած էր Անձիթ ձեւով . իսկ Ե դարու գրողներու մօտ Անձիթ կամ Անձիթ ձեւով ալ յիշուած է(3) : Ասորիները Առզիտ, կամ Հառզիտ, Յոյները, նորագոյն զրողներու համեմատ Խանչւր, մինչ հին հեղինակներու մօտ ’Անչւրյնի՛ : (4) :

Սակայն աշխարհագրական այս անունը, ինչպէս ուրիշ շատ հայ տեղագրական անուններ, կր համապատասխաննեն աւելի հին նախահայկական շրջանի անուններու : Արդ հնախօս պատմագէտներ մեր Հանձիթը նոյնացուցած են ասորիստանեան արձանագրութիւններու ինզի, ինզիտի կամ ինզի, ինզիտի տեղանունին հետ : Իսկ Ն . Աղոնց զայն կր նոյնացնէ Ուրարտական արձանագրութիւններու յիշած Ալզի անունին

եւ Հիթիթ արձանագրութիւններու Ալշէ-ի հետ(5) :

Որքան հին է հանձիթ զաւառին անունը, նոյնքան հին պէտք է ըլլայ, մեր կարծիքով, Խարբերդ անունն ալ : Իր հնութեան հաստատուն վկաններ են իր քարաշէն բերդին աւերակները, որոնք ուրարտական տիրապետութեան հետքերն են : Լեման, որ անձամբ պտըտած է այդ կողմէրը, ուրարտական արձանագրութիւններ փնտուելու դիտումով, կը վկայէ Խարբերդի համար, թէ Փլարբերդի բերդը իր նկարագրական ոճով, կոփուած ժայռերով, սանդուղներով բացորոշ հետքեր կը ցուցնէ վաղեմի Խալթեան կամ իբր-խալթեան բնակչութեան կամ կոփման արուեստին»(6) :

Լեմանի այս վկայութենէն կրնանք հետեւցնել, թէ Խարբերդ ուրարտական տիրապետու-

(1) Մատթէոս Ուռհայեցի. Պատմութիւն, Երուսաղէմ, 1869, Էջ 443:

(2) Ստեփանոս Ցարօնեցի Ասողիկ, Պատմութիւն Տիեզերական, Ա. Պետերսպուրկ, 1885. Էջ 260, 276:

(3) Փ. Բիզանդ. Գ, ԺԲ. եւն. : Մ. Խորենացի, Գ, ԺԵ:

(4) Հմմտ. Հիւպշման. Հին Հայոց Տեղոյ Անուններ, (Թբք. Հ. Բ. Պիլէզիկչեան) Վիեննա, 1907, Էջ 151:

(5) Adontz, Histoire d'Arménie, Paris, 1946, pp. 39, 43, 49, 80, 275.

(6) Հ. Ց. Տ. Աղոնց զայն կր նոյնացնէ Ուրարտական գիտականաց, «Հանդ. Ամս» ԺԴ. (1900), Էջ 292:

թեան շրջանին, ինպիտի զաւառին մէջ ուաղման կարեւոր դիրք մըն էր. հետեւաբար հարկ է որ իր անունը յիշատակուած ըլլայ ուրարտական կամ ասորեստանեան արձանագրութիւններու մէջ, ինչպէս յիշուած է յաճախ անոր մերձաւոր Մալաթիա քաղաքին անունը Միլիտի ձեւով:

Արդ Ն. Աղոնցի արդիւնքն է որ առաջին անդամ, որքան ինծի ծանօթ է, Խարբերդ քաղաքին անունը մերձեցուցած է ասորեստանեան արձանագրութեան մէջ յիշուած Խարտա անուն քաղաքին հետ, որմէ Խարդ - բերդ ձեւը ծագած ըլլայ, եւ ապա փոխուած ներկայ Խարբերդ ձեւին: Սակայն Աղոնց կարծէք կը տատամսի իր վարկածին վրայ, նոյն տեղ ծանօթութեան մը մէջ բաւովի, թէ «Մալաթիակինի հիւսիսային կողմերն ալ գոյութիւն ունի Հալտա անուն զիւղ մը յիշուած Զաքարիա Հոետորէ Բեթ-Հալտէ ձեւով»(7):

Մինչ մենք Խարտա-ի՝ Խարբերդի հետ կապը չատ աւելի հաւանական եւ ամուր կը համարինք, նկատած որ ժԳ դարու երկու յիշատակարաններու մէջ յիշեալ քաղաքին անունը դրուած է Խարդբերդ ձեւով(8): Ինչ որ կը համարինք թէ մեծապէս կը զօրացնէ Աղոնցի վարկածը, որով ան կուհած էր որ Խարտաբերդէն Խարբերդ ձեւին անցքը եղած է Խարդբերդ ձեւը իրավիկ միջոցով: Արդ, այս վերջին ձեւը իրավիկ գոյութիւն ունեցած է, ինչպէս ժԳ դարու յիշատակարաններու մէջ կը զտնուին: Հետեւաբար շատ աւելի հաւանական է եւ փաստուած թէ Խարբերդ քաղաքին անունը կազմուած ըլլայ Խարտա քաղաքին անունէն քան Խարտա-ն նոյնացնել թիր Հալտէ-ի հետ: Եւ վերջականօրէն մերժուած նկատել Քարբերդ գրութեան ձեւը իրը քարէ բերդ ստուգաբանութեան համապատասխանող, ինչպէս իրաւացիօրէն նկատած էր Սրուանձտեանց(9). Եւ իրեն հետ եղակացնել թէ «Խորին զգուշութիւն պէտք է մեր գրողներուն, երկիւղած լինելու եւ պէտք չէ որ յանդղնին փոխել տեղերու անունները, զի կրնայ շատ անդամ մէկ բառ միայն մեծ լոյս մ'ընծայել պատմութեան»: Սրուանձտեանց նոյն տեղ Խարբերդ անունին համար կու տայ հետեւեալ ստուգաբանութիւնը, որ կրնայ վերի լսուածները ա-

մլի եւս ամբացնել: « Ես հետաքրքիր եղայ, կ'ըսէ ան, եւ զտայ այդ քաղաքին կամ լերան մօտ ու ստորոտն զէպի Գուղ ովան, քաղաքի մը դրից չափ ընդարձակ աւերակ մի չինութեանց, որոյ մէկ կտորը գեռ կ'անուանի Խար, եւ այժմ զեղ է թրքաբնակ: այն տեղ է Ծառուկ անուն զեղ մը, Հարսէնկ, Խոչիկ, Զախրիր մրզայ, էկոր Մեզրէ եւ Քորբէ, եւ իրենց մէջն ու շուրջը մեծամեծ չինութեանց ամերակներու հիմերը կը տեսնուին: Քորբեցիկ կը պատմեն թէ իրենց զեղէն ներքնուղի կայ, որ բերդը կը հանէ, եւ էկոր Մեզրէի կողմերը նոյնակս ստորերկրեայ վիհեր բացուեր են երբեմն, որք յատկապէս չինուեր են եղեր:... Ասկէ պարզ կ'երեւի, որ Խար քաղաքին կամ աւանին բերդն է Խարբերդ. Եւ Խարի բնակիչքը ի ժամանակի պատերազմաց կամ ասպատակութեանց կ'ապաստանէին այս բերդը, եւ հոն կը փոխադրէին իրենց բնտանիք եւ կարասիքը. եւ վերջապէս Խարն ամբողջ փոխադրուեր է ի բերդ, բնակութիւննին հաստատելով հոն. եւ չիներ են քաղաք, որ սակայն երբեք քաղաքի տեղ չէ իր բարձր եւ զառ ի վեր դիրքով»(10): Սրուանձտեանցի տուած այս տեղեկութիւնը կը հաստատէ թէ իսկապէս Խարբերդ հին պատմական քաղաքի մը բերդն է եղած: Այդ բերդի չինուածքը կը հասնի մինչեւ ուրարտական շրջան, ինչպէս կ'ըսէ Լեման: Նոյն շրջանին ինպիտի զաւածին զինաւոր քաղաքը եղած է Խարտա: Զարմանալի չէ որ այդ քաղաքին բերդն ալ իր անունով կոչուած ըլլայ Խարդբերդ, ինչպէս ունին ժԳ դարու յիշատակարաններ. Եւ ժամանակի ընթացքին անունը հարթուելով եղած՝ Խարբերդ:

Խարբերդ անունին եւ քաղաքին կը կապէն նաեւ Կարկաթիոկերտ քաղաքը եւ անունը: Այս վերջինս եղած է մայրաքաղաք Մոփաց հայ թաղաւորներու, ինչպէս յիշած է Ստրա-

(7) Աղոնց. Անդ, էջ 120:

(8) Գ. Յովեկփեան, Յիշատակարանք Զեռագրաց, Անթիւսա, 1951, Ա. էջ 793, 803:

(9) Գ. Սրուանձտեանց, Թորոս Աղբար, Կ. Պոլիս, 1879, Բ. էջ 71:

(10) Սրուանձտեանց, Անդ, էջ 70-71:

բոն(11) : Կարկաթիոկերտը Խարբերդ քաղաքին հետ նոյնացուցած են թէ՝ Եւրոպացի զիտնականներ, ինչպէս Ստրաբոնի հրատարակիչները(12), որ նոյն անունին ցանկին մէջ կ'ըսեն. — «Հաւանաբար նոյն է ներկայ Խարբերդ քաղաքին հետ» . — և թէ՝ մանաւանդ հայ աշխարհագէտ ու պատմաբաններ, ինչպէս Հ. Ալիշան(13), իբրիկեան(14), ևն . : Սակայն հաւանականը՝ հակառակ կարծիքը կը թուի րլալ, որ Կարկաթիոկերտը չի նոյնացներ Խարբերդի հետ : Այս կարծիքի վերջին պաշտպաններէն է Յ. Մանանդեան(15), որ հետեւելով Մարկուարտի, Կարկաթիոկերտը, ներկայ էկիլի մօտերը կը համարի գտնել, հաստատուած Պլինիոս պատմաբանին ըսածին վրայ թէ «ան Տիգրիս գետին մօտերը կը դտնուէր» : Արդէն երկու անուններու միջեւ եղած տարբերութիւնը թոյլ չի տար որ նոյնացնենք դանոնք . եւ մէկուն բերդ վերջաւորութիւնը եւ միւսը կերտ, անկարելի կը դարձնան որ իրարու հետ չփոթուէին :

ԽԱՐԲԵՐԴԻ ԳԱԼԻԱՌԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ ՆԱԽԱՀԱՅՎԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԻՆ

Խարբերդ, ինչպէս տեսանք, Հանձիթ գաւառի զիխաւոր բերդաքաղաքն է : Այս դաւառին նախկին անոնը ասորեստանեան արձանազրութիւններու մէջ ինզիտ էր, իսկ ուրարտականներուն մէջ Ալզի, եւ աւելի հին Հիթիթներու արձանազրութեան մէջ Ալշէ : Այսպէս եղրակացուցած է Ն. Աղոնց իր պատմական վերջին զործին մէջ : Ուստի Խարբերդ կամ Հանձիթ գաւառի պատմութիւնը քննելու համար պիտի հետապնդենք պատմական բոլոր յիշատակարաններու մէջ, Հանձիթի անոնը իր զանազան ձեւերով :

Պատմական հնագոյն վկայութիւնը, որ այս երկրի մասին կր խօսի, Հիթիթներու արձանազրութիւններն են : Այսպէս Պողակ գէօյի տախտակները կր վկայն թէ Հիթիթներու պետութեան արեւելեան սահմաններու վրայ կ'իշխէին Հայաստ, Աղղի, Սուհմա, Խոսկա եւ Ալչէ կոչուած ազգեր, որոնց հետ յաճախ կոիւներ ունեցած են Հիթիթ արքաները : Աղոնց համաձայն Ալչէ կոչուած ազգը զրաւած պիտի լլալյ

Արածանիի ձախ ափը, մէջը ըլլալով Խարբերդի դաւառը(16) : Այս Ալչէ ազգը նոյն է Ասորեստաննեան արձանազրութիւններու մէջ յիշուած Արդի կամ Անդի ազգին հետ(17), ինչպէս նաեւ ինպի, ինպիտի անուններու հետ : Եւ Անձիտ գաւառոր իր անունը ստացած է, նոյն գիտնականնին համաձայն, Աղղի կոչուած ազգէն(18) :

Քրիստոսէ 15 դար առաջ Ալչէ ժողովուրդը, իր դրացի ազգակիցներու հետ ընդհարումներ ունեցած է Հիթիթ արքաներու դէմ, եւ յաղթական արշաւանքով Եփրատը կտրած ու մտած Կապաղովկիա, Հիթիթներու երկիրը : Սակայն վերջնական յաղթութիւնը միշտ Հիթիթներու մնացած է եւ այս վերջինները ունեցած են զերիչինութիւն յիշեալ ազգերու վրայ : Այնուհանդերձ Ալչէ ազգը, զիտցած է իր ինքնավարութիւնը պահել . եւ դար մը վերջ, Հիթիթ արձանազրութեան մը համաձայն, Ալչէի Անթարալի թագաւորը, Սուպպիլուլիյամա (1388 - 1347) Հիթիթ արքային Եփրատէն անդին ըրած արշաւանքին միջոց, քաղաքազիտութիւնը ունեցած է ճանչնալու անոր վերջիշնանութիւնը եւ անով շահի Հիթիթ արքային բարեկամութիւնը, եւ Կուտմար բերդը՝ Տիգրիսի ափերուն վրայ՝ իրբեւ նուէր(19) :

Երբ դար մը վերջ Ասորեստանցինները կը զօրանան, Ալչէի թագաւորը անոնց գերիշնանութիւնը կր ճանչնայ . եւ այսպէս զարձեալ կը ռնայ իր ինքնավարութիւնը եւ հողային ընդարձակումը ապահովել :

Աղոնցի համաձայն Ալչէ, իր ֆեղակից Հայաստիի եւ Խոսկայի հետ առաջին պետական կազմակերպութիւններն են Հայաստանի հողին

(11) Ստրաբոն. Ախարհազրականք, ԺԱ. 14, 2:

(12) Müller et Dübner, Strabonis Géographica, Parisiis, 1853, p. 765.

(13) Հ. Ալիշան. Տեղագիր Հայոց Մեծաց, Վենետիկ, 1885, էջ 43:

(14) Եփրիկեան. Բնաշխարհիկ Բառարան, Վենետիկ, 1907, Բ. էջ 161:

(15) Հ. Մանանցան. Քննական Տեսություն Հայ ժողովրդի Պատմության, Երեվան, 1944. Ա. էջ 112:

(16) Աղոնց. Անդ, էջ 39:

(17) Աղոնց. Անդ, էջ 43:

(18) Աղոնց. Անդ, էջ 80. 275:

(19) Աղոնց. Անդ, էջ 41-43:

վրայ, հասուատուած Քրիստոսէ 15 դար առաջ, եւ երկու դարու պատմական կեանք ունենալէ վերջ կ'անհետանան, կամ լաւ եւս Հիթիթներու կայսրութեան անկումով, երբ անոնց արձանագրութիւնները կր դադրին, մեր տեղեկութիւններն ալ անոնց մասին կր պակսին(20) : Սակայն պատմութեան թեմին վրայ նոր կայսրութիւն մը երեւան կ'ելլէ, Ասորեստանցիներունը, իրենց արձանագրութիւններով : Եւ այս արձանագրութիւններու մէջ Ալչէ աղպը կր ներկայանայ Ալզի անունով ու երթեմն ալ ինզի(21) :

Պատմական այս շրջանին Ալզի կր մտնէ քաղաքական նոր կաղմակերպութեան մը մէջ, այն է Նայիրեան պետութիւններու դաշնակցութեան մէջ : Այս դաշնակցութիւնը կաղմուած էր պաշտպանուելու համար հարաւէն եկող ասորեստանեան յարձակումներու դէմ : Առաջին յարձակողը կ'ըլլայ Տուկուրտի – Նինուրտա (1243–21) որ կը պարծենայ նուածած րլլալ այս դաշնակից աղզերը, որոնց մէջ կր յիշուի Ալզի(22) :

Ալզի ոչ միայն հարաւէն յարձակումներ կ'ունենայ, այլ նաեւ արեւմուտքին : Եւ այս անդամ Արմէններու նախահայր Փոխացի ցեղէ մը, զոր Թկղաթբաղասարի (1117–1080) արձանագրութիւնը կը կոչէ Մուշիքի : Փոխացիներու յառաջապահ այս զունդը, Մուշիքինը, 1200ին Հիթիթեան կայսրութիւնը տապալելէ վերջ, Եփրատը անցնելով կը մտնեն Ալզիներու երկիրը եւ հոն կը հաստատուին, չուրջ յիսուն տարի . մինչեւ որ Թկղաթբաղասար 1117–ին զահ բարձրանալով կը դիմէ անոնց վրայ եւ կը գերէ անոնց հինգ թագաւորները(23) : Այսպէս ն. Ք. ԺԲ դարու սկիզբները կ'ունենանք Արմէն ցեղի նախահայր Փոխացի Մուշիքիներու թափանցումը հայկական հողի վրայ եւ ան Հանձիթ գաւառին մէջ . ինչպէս պիտի ընեն քանի մը դար վերջ րուն Արմէնները : Թկղաթբաղասար որքան որ Երկար պատերազմներ ունեցաւ Հայաստանի հարաւ արեւմտեան հողերու վրայ հաստատուած ժողովուրդներու հետ, սակայն ի վերջոյ ստիպուեցաւ քաշուիլ իր սահմաններուն մէջ, զանոնք ազատ թողուլ իրենց երկրին մէջ : Այսու Ալզիները իրենց դրացի աղզերու հետ դար մը իսաղաղ կեանք ունեցան :

Այս շրջանին Վանի շրջակայքը կաղմակերպ-

ուեցաւ նոր հզօր պետութիւն մը՝ Ուրարտուանունով, հիմնադիր ունենալով Արամէն : Ուրարտուն եղաւ զիսաւոր թշնամին Ասորեստանի, որուն արքաները յարատեւ արշաւանքներ կատարեցին անցնելով և ոտնակոխ ընելով Եփրատ-Արածանիի չուրջի աղզերը : Ասորեստանեան արձանագրութիւններու մէջ նորէն սկսան երեւալ ինզիտի եւ Անզիտի անունները, իրը Ալզիներու երկիրը : Իրերու այս կացութիւնը տեւեց մինչեւ որ Ուրարտացիները այնքան զօրացան, որ կրցան իրենց տիրապետութիւնը հասցընել մինչեւ ինզիտ, այն է Հանձիթ, եւ անկէ անդին ալ :

Այս զործը սկսաւ Սարտուրի Բ. (753–735) . ան իր արեւմտեան սահմանները ընդարձակեց մինչեւ Մալաթիա, ուր կոիւ ունեցաւ Հիլարուատա թաղաւորին հետ, որուն յիշատակը կը պահէ իզօլուի սեպակիր արձանագրութիւնը(24) : Սակայն Թկղաթբաղասար Գ.ի (753–724) նոր յարձակումով, ստիպուեցաւ բոլոր զրաւած Երկիրները թողուլ որ անցնին ասորեստանցիներու զերիշանութեան տակ . այսպէս Պոչթան, Տիարպեքիր, Աղձիք, Անձիտ, Ծոփիք՝ Էնթարկուեցան դարձեալ Ասորեստանցիներու : Երկար չտեւեց այս տիրապետութիւնը : Արկիշտի Բ.ի (713–680) օրով Ուրարտու իր զերիշանութիւնը կը տարածէ նորէն մինչեւ Խարբերդի շրջակայքը : Այս շրջանին կը յիշուի Անձիտ զաւարին մէջ Խարտա քաղաքը իրը ուղմական կարեւոր կեդրոն, որ ինչպէս տեսանք, ներկայ Խարբերդի հետ կրնանք նոյնացնել Աղոնցի հետ(25) :

ԽԱՐԲԵՐԴԻ ԳԱԼԻԱՌԻՑ ԱՐՄԵՆՆԵՐՈՒ ԱՐՇԱԿԱՆՔԻ ՕՐԵՐՈՒՆ

Ուրարտական տիրապետութիւնը Արածանիի ափերուն վրայ տեղիք պիտի տար Արմէններու

(20) Ադոնց, Անդ, էջ 45:

(21) Ադոնց, Անդ, էջ 46, 49, 80:

(22) Ադոնց, Անդ, էջ 46:

(23) Ադոնց, Անդ, էջ 49–51:

(24) Հ. Ե. Պօլոսեան, Իզօլու Քէօմիւրիսանի Սեպակիր արձանագրութիւնը, Պապ-Ռւխտի, ԺԹ (1953) թ.

62. էջ 3–5:

(25) Ադոնց, Անդ, էջ 119–120:

նոր արշաւանքին առջեւ, չուրջ 612–585ի ատենները : Արմէնները մղուած կամ հալածուած հղորակոյն թշնամիներէ, սկսան դէպի արեւելք դիմել եւ անոնցմէ մաս մը գոնէ մտաւ հայկական հողերու մէջ, Եփրատը կտրելով Խարբերդի դաշտէն :

Այսպէս կը մեկնէ Յ. Մանանդեան՝ Ստրարոնի վկայութիւնը, որ կ'ըսէ . «Մաս մը անոնցմէ որ Արմէնոսի հետ էին՝ բնակեցան Ակիլիսենէ, որ Մոփաց Ենթակայ էր նախապէս, մինչ ուրիշ մաս մը Սիսպիրիտչն մինչեւ Կալակինէ եւ Աղիապենէ զացին»(26) : Մանանդեան կ'աւելցնէ թէ «Մի խումբ Փոքր Հայքից գնացել էր Եփրատ զետի հոսանքով դէպի վեր եւ բնակութիւն էր հաստատել Ակիլիսենում (Եկեղեց զաւառում), իսկ միւս խումբը անցնելով Եփրատ զետր այժմեան Մալաթիայի արեւելակողմում մտել էր Խարբերդի դաշտը եւ հետզհետէ տարածուել Արածանիի ու վերին Տիգրիսի հովիտներում»(27) : Արմէններուն այս անցքին վկայ մնացած են Մալաթիա–Խարբերդ–Տիարպեքիրի ճամբուն վրայ Թրակեան ոճով կառուցուած հսկայ յուշարձան գերեզմանական հողաբրուրներ, որոնք Աղոնցի վկայութեան համաձայն, կը հաստատեն Թրակա–Փոիւզացի ցեղի մը անցքը այս կողմերէն»(28) :

Ուստի կրնանք եղրակացնել Մանանդեանի հետ թէ Արմէններու առաջին եւ զիխաւոր կայանը հայկական հողի վրայ եղած է «Յատկապէս Մոփիքում եւ Աղձնիքում»(29) . այն է, ուրիշ խօսքով, Խարբերդ գաւառոէն մինչեւ Վան տարածուող հողամասին վրայ :

Արմէնները, մտած իրենց նոր հայրենիքը, նախ ունեցան ընդհարումներ տեղացի ժողովուրդին հետ, յետոյ հետզհետէ նուաճելով եւ հաշտուելով, ձուլուեցան անոնց հետ : Սակայն չուտով իրենք ալ ենթարկուեցան իրենց կարգին, նախ մարական ապա պարսկական զերիշխանութեան : Եւ որքան որ անկախութեան փորձեր ու ճիգեր թափեցին, րլա՛յ Կիւրոսի օրով (550–524), րլա՛յ մանաւանդ Դարեհ Ա. ի (522–480) ժամանակ, սակայն Դարեհ Ա. 520ի երկար ու ժժուարին կոիներէ վերջ, ենթարկեց զանոնք իր իշխանութեան(30) : Եւ Արմէնիան մտաւ Դարեհի կազմակերպած 13–րդ սատրապութեան ներքեւ(31) : Մանանդեանի

համաձայն Արմէնները տակաւին այս չրջանին կը դտնուին «Մոփիքում եւ Աղձնիքում» . ուստի Խարբերդ կամ Հանձիթ դաւառն ալ այս չրջանին մաս կը կազմէ պարսկական 13–րդ սատրապութեան :

Այս տիրապետութիւնը կը տեւէ չուրջ երկու դար ևս : Եւ Արմէնիան կը կառավարուի պարսիկ սատրապի մը ձեռքով, որուն անունը կը յիշէ մեղի Քանոփիոն իր Հայաստանէն րած վերադարձի պատմութեան մէջ : Այդ պարսիկ սատրապը կը կոչուի Որոնտէս, մեր Երուանդը : Քսենոփոնի բաժներէն կ'երեւի թէ Արմէնիան երկու մասի բաժնուած է . Արեւելեան եւ Արեւմրտեան : Արեւմտեան մասին, ուր կը գտնուէր նաև Խարբերդի զաւար, կառավարիչ նշանակուած է Տրիբաղ անուն պարսիկ մը իրը փոխանորդ Որոնտէսի(32) :

Այս երկու Հայաստաններու բաժնուածը պիտի նպաստէ յետոյ Մոփիք առանձին թագաւորութեան մը ստեղծուելուն, մինչեւ որ Տիգրան Մեծ դայն մայր հայրենիքին միացնէ, ինչպէս պիտի տեսնենք :

ԽԱՐԲԵՐԴ ԳԱԻԱՌ ՍԵԼԵՒԿԵԱՆ ՇՐՋԱՆԻՆ

Աղեքսանդր Մակեդոնացին Արպելլայի 331–ի ճակատամարտով վերջ դրաւ պարսկական տիրապետութեան Ասիոյ մէջ . եւ ասով նոր զարացրջան մը բացուեցաւ Փոքր Ասիոյ աղգերու պատմութեան մէջ : Արմէնիան, որ պարսկական 13–րդ սատրապութիւնն էր, մասնակցեցաւ Արպելլայի պատերազմին 40.000 հետեւակ զօրքով եւ 7.000 հեծելազօրքով : Մեծ Հայքի զինուորները իրենց Որոնտէս առաջնորդով աջ թեւի վրայ կոռւեցան, իսկ Փոքր Հայքինները՝ Միթ-

(26) Ստրաբոն, Աշխ. ԺԵ, 14, 42:

(27) Մանանդեան. Անդ, Էջ 25–26:

(28) Zeitschrift für Ethnologie, 1901, 181, 209: Հայուս Grousset, Histoire de l'Arménie, Paris, 1947, 71.

(29) Մանանդեան. Անդ, Էջ 56:

(30) Մանանդեան. Անդ, Էջ 46–56:

(31) Հերոդոտոս, Պատմ. Գ, 93:

(32) Մանանդեան. Անդ, Էջ 61–66: